

УДК 130.2 (4) : 316.257

Г 16

Мар'яна ГАЛУЩАК

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ПРО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКУ КУЛЬТУРУ

У статті розглядається проблема соціального відчуження у сучасній західноєвропейській цивілізації. Взявши за основу соціально-філософську концепцію Франкфуртської школи, ми маємо можливість побачити в повному обсязі схему виникнення цього відчуження, його вплив і наслідки цього впливу на свідомість людини та формування її особистості.

Ключові слова: культура, цивілізація, відчуження, аксіологічна криза, свідомість.

Актуальність: Двадцятье сторіччя характеризується виникненням нової соціальної реальності, яка вимагає до себе посиленої уваги та нового розгляду надбань усієї попередньої культури. Теоретичний антигуманізм, який проголосив смерть людини в культурі ХХ століття, призвів до того, що після Другої світової війни він постає основною темою рефлексії мислителів Заходу. Ця тема виявилась кульмінацією гірких роздумів західних мислителів про нездійсненність ренесансних надій на перемогу загальногуманістичних начал в суспільному житті. Нівеляція людини безликими соціальними структурами, її розчинення в них, привернули увагу представників різних напрямів філософії ХХ століття – неомарксистів, прихильників структуралізму, постструктуралізму [2, 126], представників франкфуртської школи, які внесли вагомий доробок у дослідження того стану, в якому виявилась сучасна людина у постіндустріальному суспільстві.

В цьому дослідженні автор спирається на ідеї найяскравіших представників Франкфуртської школи – М.Горкхаймера,

Т.Адорно та Г.Маркузе, значний вплив на яких здійснили ідеї Г.В.Ф.Гегеля, М.Гайдегера, З.Фрейда, К.Маркса. Головною темою філософії франкфуртців є соціальне відчуження у сучасному світі. Теоретики Франкфуртської школи вважали, що основним фактором, що призводить до соціального відчуження постає відчуження свідомості. Так, частина теоретиків зосереджує свою увагу на суб'єктивних виявленнях відчуження (Г.Маркузе, Е.Фром та ін.), де об'єктом вивчення стає індивідуальна поведінка людини, а також стани роз'єднаності, розладу свідомості окремої особистості. Інша частина представників Франкфуртської школи розглядає відчуження як об'єктивний феномен, звертаючи свою увагу на соціально-економічні фактори і процеси, які властиві тій чи іншій соціальній структурі суспільства (М.Горкхаймер, Ю.Хабермас та ін.). Ще інші намагаються через культурологічну та естетичну сфери дослідити феномен відчуження (Т.Адорно, В.Беньямін та ін.)

В українській філософії дослідження феномену відчуження та шляхів його подолання здійснювали вчені В.Г.Табачковський, А.К.Бичко, І.В.Бичко, В.В.Лях, А.Н.Єрмоленко, К.Ю.Райда, В.В.Кізіма, Л.Т.Левчук та багато інших, але в роботах цих авторів зазвичай аналізуються лише окремі аспекти проблеми. Зокрема, досліджується проблема відчуження в соціально-економічній, психологічній або естетичній сфері, а інші сфери залишаються мало дослідженими. Так, європейське суспільство, до числа якого належимо і ми, потребує не лише методів дослідження відчуження, але і певного категоріального апарату, за допомогою якого ми могли б вивчити і описати його прояви. Негативні прояви глобальних трансформацій вимагають сьогодні з акцентувати свою увагу саме на проблемах відчуження, на причинах, які призвели до цього стану, саме тому зверненість до філософії франкфуртців, які чи не першими дали розгорнутий аналіз цієї проблеми, є своєчасним і актуальним. Часто дослідники соціально-філософських ідей представників Франкфуртської школи твердять, що в їхніх роботах відображається доля цілої епохи, тож ідеї цих мислителів не втрачають актуальності і сьогодні.

Метою праці буде розгляд причин соціального відчуження у сучасному світі на основі доробку представників франкфуртської школи. Завданням буде виявити шляхи подолання негативізму в окремих представників Франкфуртської школи. Їхня соціально-філософська концепція, з її інтегральним підходом, включає в себе розгляд проблеми відчуження не лише у соціальній сфері, але і в сфері психологічного та культурного феномену, а це дає нам можливість побачити максимально повну схему виникнення цього відчуження, його тривалість і наслідки для нашого суспільства і розвитку людської особистості зокрема. В даній статті нам будуть цікаві не лише наслідки, але і причини відчуження, цієї всезагальної депресивності, яка є духовним станом нашого сучасника. Я вважаю, що звернення до цих проблем є завжди актуальним, і особливо, в наш час вимагає своєї проговореності і зосередженості на причинах духовної кризи з метою її подолання.

Сучасна західна цивілізація, вважають представники цієї школи, – це “цивілізація, яка зачарована речами”, і її ціллю постає максимальне вдоволення вітальних потреб, які постійно зростають і змінюються. На фоні всезагальної депресії, чи то пак словами франкфуртців відчуження, загострюється аксіологічна криза, проявляючись у неприйнятті традиційних цінностей, натомість культивуючи цінності споживацькі. Представник західної цивілізації світоглядно орієнтований на задоволення, і, відповідно, ця цивілізація постає гедоністичною, хоча безсумнівним є той факт, що ця цивілізація має глибокі метафізичні та світоглядні основи. На сьогоднішній день, на думку представників Франкфуртської школи, чи не найважливішою у сучасній філософії і соціології постає проблема визначення змісту західної цивілізації, а це можливо тільки через осмислення історії цивілізації з соціально-філософської точки зору. Прослідковуючи логіку виникнення відчуження, вони звертаються до глибин історії, тим самим прослідковують шлях розуму, починаючи від Ксенофана, який вважав, що раціоналізований світ – це перший крок людини до його підкорення. Результатом цієї хибної раціоналізації стало саморуйнування, знання втратило свою критичну функцію, натомість набуло нової – технічної. Розум став

інструментальним, а це значить що його функції – це удосконалення і конструювання тих інструментів для заданих цілей, які контролюються системою. Іншими словами, для нього (розуму) немає більше розумної в собі і заданої для себе цілі, розум є інструментом для покладання найрізноманітніших соціальних цілей. Ці мотиви продовжують звучати і в “Одновимірній людині” Г.Маркузе, але уже з іншими акцентами. Тут ми зустрічаємо людину, яка живе в одновимірному суспільстві, де панує тотальний контроль, це суспільство без критики, без опозиції. Г.Маркузе стверджує в даній роботі, що суспільство, яке знищило критичну думку, тим самим знищило можливість будь-яких змін.

Франкфуртська школа, будучи потужним соціально-філософським напрямом ХХ століття, намагалася максимально повно охопити проблеми сучасного суспільства, актуалізувати увагу над проблемою відчуження, яка незворотнім чином призводить до цілого ряду криз в різних соціальних сферах сучасного суспільства.

Макс Горкхаймер, який був не лише одним з найяскравіших представників, але і керівником цієї школи, головну причину сьогоднішньої кризи в суспільстві і культурі вбачав у кризі раціональності. Мислитель вважав, що раціональність, з якої сформувалась індустріальна цивілізація є нездоровою в своїй основі. У праці “Затемнення розуму. Критика інструментального розуму”, а пізніше і у “Діалектиці Просвітництва” чітко прослідковується думка про те, що “якщо ми хочемо говорити про хворобу розуму, то про неї слід говорити не в сенсі хвороби, яка вразила розум на певному історичному етапі, а як про щось невіддільне від природи цивілізованого розуму, так, як ми його до сих пір знаємо. Хворобу розуму породило жадання людини владарювати над природою” [4, 150]. Це жадання влади вимагало знань “законів” і для остаточної перемоги бюрократичної системи над природою, потрібно було і людину зробити інструментом для досягнення поставлених цілей. Але прогрес технічних можливостей, який супроводжував цей процес дегуманізації, загрожує зруйнувати ціль історії – ідею людини і поступово її руйнує. Вся ця ситуація призвела до того, що “система” і

“адміністрування” зробили людину елементом великої схеми (від сьогодні в цьому буде полягати доля людини), перетворили ідеї в “речі”, звели природу до чистої матерії, адже ціль полягала у підкоренні цієї природи.

“Діалектика Просвітництва”, написана М.Горкхаймером і Т.Адорно, постала своєрідним лозунгом, маніфестом Франкфуртської школи, розповідаючи про історичні джерела кризи, породжені репресивністю розуму, і як ця криза гостро переживається людьми у ХХ столітті. Ця книга написана у песимістичній манері, адже песимізм став безпосереднім результатом роздумів над подіями воєнних років, саме війна і повоєнні роки показали безсилля розуму, безпідставність і безглуздість усіх уявлень про майбутнє торжество розуму. Звідси, головним завданням представників Франкфуртської школи було похитнути безпідставну впевненість філософських систем, які покладались на раціональне і звернути їхню увагу на індивідуальне, яке здатне надати нового імпульсу для подальшого розвитку культури.

Автори “Діалектики Просвітництва” вважали, що послідовна раціоналізація світу неодмінно веде не лише до підкорення природного начала поза людиною, але і в самій людині, і якраз ця раціоналізована картина світу постає тим моментом, який приносить з собою у суспільство відчуження. Процес просвітництва все більше придушує життєві основи людського існування. Усі нещастя сучасного людства, вважають М.Горкхаймер і Т.Адорно, якраз і походять від перемоги науково-технічної раціональності у суспільному житті, без будь-якого доповнення з боку гуманізму. Саме науково-технічне відчуження постає тим універсальним феноменом, який накладає відбиток на все буття людини ХХ століття, а це значить, що людина ризикує залишити в забутті гуманістичні цінності, в яких відчувається така нездоланна потреба сьогодні [2, 128]. Відсутність гуманістичних цінностей, які протягом довгого періоду історії дозволяли людині залишатись самою собою, в своїй перспективі веде до повернення епохи варварства. Саме тому, раціональність, яка лежить в основі європейської культури, вимагає ретельного перегляду і визнання того, що вона не здорова у своїй суті.

Представники цієї школи прийшли до думки, що саме у ХХ столітті стало зрозумілим, що людська приреченість є невіддільною від соціального прогресу. “Насилля супільства над природою доводиться до нечуваного рівня. В той час, як одинична людина зникає на фоні того апарату, який вона обслуговує, останній забезпечує її краще, ніж будь-коли. При несправедливому порядку безсилля і керованість масами зростає пропорційно кількості наданим їм благ. Матеріально відчутне і соціально жалюгідне підняття життєвого рівня нищих класів, яке знаходить своє відображення в удаваному поширенні духовності. Справжньою задачею духу є негація оречевлення. Він неunikно дезінтегрується там, де перетворюється в культуртовар і видається на руки як предмет споживання. Потік точної інформації і поверхових розваг одночасно і умудряє, і притуплює людей” [1, 8]. З цієї причини, Просвітництво повинне усвідомити само себе і свою роль у формуванні свідомості особистості, щоб людина не виявилась остаточно зрадженою. Саме тому, ми сьогодні повинні вести мову не про повернення до минулого, а про виконання колишніх надій, адже земні блага, до яких так прагнуло людство принесли тільки самі нещастя, прогрес виявився регресом і не виправдав надій і сподівань, які на нього покладались.

Сьогодні ірраціональність сучасного світу можна подолати лише за допомогою критичного мислення, вважають М.Горкхаймер і Т.Адорно. Європейська людина копіює природний принцип влади і за допомогою техніки спрямовує його проти самої природи. Прогрес технічних можливостей одночасно обернувся і процесом дегуманізації, і свідчить про те, що цей прогрес загрожує знищити єдину справжню ціль історії – ідею людини. В цьому і полягає, вважають мислителі, головний недолік і трагедія європейської цивілізації.

Найбільш популярними в історії Франкфуртської школи стали ідеї Г.Маркузе. Цей мислитель в основу своєї філософії покладає ідеї соціально-культурної репресії, відчуженої праці, ідеї нерепресивної цивілізації на основі революційних потреб і формування нової чуттєвості. Більшість його праць об’єднує думка, що буржуазна культура є засобом влади шаблонної орієнтації розуму, яка переважає у післявоєнний період, стала

товаром, прикрасою і “жуйкою” світу бізнесу, і в цьому смислі вона уже не є культурою. І взагалі, говорячи про історію розвитку людства, нам слід трактувати цю історію як постійне підсилення конфлікту, як поширення і розширення додаткових репресій (соціального, політичного впливу) і ріст її могутності.

Ідеї Г.Маркузе набули поширення у другій половині ХХ століття, в той час, коли в суспільстві відбувається переорієнтація зі сфери виробництва у сферу споживання. В суспільстві споживання, з його культом тілесного комфорту (чуттєвості і еротики), принцип продуктивності, який орієнтований на трудову діяльність, вступає в конфлікт з принципом насолоди. Дана ситуація постає ґрунтом, на якому знаходять соціальний відгук ідеї Г.Маркузе про світ нової чуттєвості. Власне розуміння кризи сучасної культури Г.Маркузе пропонує в таких своїх працях як “Одновимірна людина”, “Ерос і цивілізація”, “Контрреволюція і повстання” і ін.

Слід зазначити, що у своїй теорії Г.Маркузе, врешті, які і переважна більшість франкфуртців, спирався на ідеї Г.В.Ф.Гегеля, М.Хайдеггера, З.Фройда і К.Маркса, хоча і не завжди з ними погоджувався. Оригінальність цього філософа полягає ще й у тому, що він досить часто розбігався у поглядах навіть з представниками своєї школи. Головною ж темою соціальної філософії цього мислителя є проблема людини, яку він розглядає при критичному аналізі індустріальної цивілізації Заходу.

Г.Маркузе розводить поняття “культура” і “цивілізація”. Для нього культура пов’язана із саморозвитком людини в історії, де людина реалізує себе через прагнення до трансісторичних цінностей-цілей, а цивілізація, на противагу культурі, виглядає як сфера стандартного, стереотипного, яке диктується соціальною необхідністю. Культура – це завжди сфера духовної праці, а цивілізація знає лише необхідну працю “від години до години”.

Керуючись принципом історизму, Г.Маркузе вважає, що саме історію потрібно оцінювати як негативний цивілізаційний процес, який тягне за собою відчуження. Підтримуючи своїх колег М.Горкхаймера і Т.Адорно, мислитель вважає, що

відчуження, яке постає супутником всієї людської історії, є результатом репресивності розуму, саме тому прогрес як такий неможливий. “Тоталітарний універсум технологічної раціональності є останнє втілення ідеї розуму” [1, 11]. Люди, прагнучи до кращого, винаходять все нові і нові форми соціального поневолення, які збільшують відчуження. Іншими словами, нічого не змінилось в наш час, якщо його порівнювати з попередніми епохами, тільки одне “раби розвиненої індустріальної цивілізації є сублимованими рабами, але вони – раби, так як рабство обумовлене” [1, 106].

Людина, стверджує Г.Маркузе, перебуває в кульмінаційній точці відчуження, але вся проблема в тому, що ввійшовши в життя людини поступово, ця відчуженість перестала відчуватись, ми не помічаємо її присутності. Саме тому людина з нею не бореться, бо їй немає з чим боротись, не протестує і не шукає виходу; відчуження ввійшло в звички людини, в її поведінку, в тип мислення, і стало ніби її “другою натурою”. Такого, як говорить мислитель, ще не було: сучасний капіталізм зробив відчуження природнім станом людини [1, 61].

В праці “Одновимірна людина” позиція автора, як на мене, виявляється найчіткіше. В ній продовжується критика раціоналізму західної культури, і чітко сказано, що джерелом усіх бід західного суспільства є сучасна промислова технологія. По суті, мислитель критикує західне суспільство за те, що із всіх аспектів еволюції воно зберегло лише один аспект – науково-технічний прогрес, а в інших відношеннях перестало еволюціонувати, втратило творчий потенціал.

Г.Маркузе вважає, що поскільки культура функціонує в межах одновимірного суспільства, то і сама вона стає одновимірною. Це виражається, насамперед, в її “масовості”. Відбувається ліквідація двовимірної культури, яка створювалась людством протягом століть, але знищення відбувається не через заперечення культурних цінностей, а через їх омасовлення. “Вища культура стає частиною матеріальної культури. В цьому перетворенні вона втрачає значну частину своєї істини” [1, 89].

Аналізуючи теорію Г.Маркузе, можна зробити висновок, що центральною мішенню критики мислителя є відсутність у індивіда внутрішньої свободи від суспільства, відсутність

особистого “внутрішнього простору”, яке необхідне для творчості. Чрез відсутність цього простору людина і суспільство стають “одновимірними”, втрачають вимір “перпендикулярний” до існуючого порядку речей [3]. “Сьогодні в цей особистий простір вривається технологічна реальність. Масове виробництво і масовий розподіл вимагають *всього* індивідуума. Результатом постає не пристосування, а копіювання: безпосередня ідентифікація індивідуума з *його* суспільством і таким чином із суспільством у цілому” [1, 48]. Усі ми, говорить мислитель, маємо можливість впізнати в собі “одновимірну” людину, яка придавлена, підпорядкована зовнішнім економічним та політичним силам, з усієї сили намагаючись відповідати образам, які і задають нам ці зовнішні сили. Ми такі, якими нас хоче бачити те суспільство, в якому нам доводиться жити, ми дотримуємось того ритму життя, який задає нам влада, за законами якої ми сьогодні й живемо. Ця критика суспільства і його культури, здійснена Г.Маркузе, дала підстави називати це суспільство тотальним, “Великою відмовою”, неконструктивним, що в подальшому визивало чимало суперечок з цього приводу. Звідси, цілком логічним є висновок, що людина на сьогоднішній день знаходиться в кульмінаційній точці відчуження [5, 283]. Але парадокс в тому, що це відчуження, яке стало другою натурою сучасної людини, виявилось непомітним, воно ввійшло в звички, в мислення, навіть у тип поведінки людини. Воно сприймається як норма, тому виходить людині ні з чим боротися, відповідно і виходу шукати з цієї ситуації немає сенсу.

Духовний стан сучасної людини не наштовхує на втішні висновки. Сьогодні людина як ніколи близько стоїть над безоднею втрати самої себе, і ця безодня готова в будь-яку хвилину поглинути її з головою, знищити її, марно представники франкфуртської школи вважали, що саме відчуження свідомості є головним фактором, що спричиняє соціальне відчуження. Зокрема, відчуження свідомості лежить в основі сучасної аксіологічної кризи, а це в свою чергу може призвести до самих непередбачуваних наслідків в майбутньому від екологічної катастрофи до знищення життя на Землі.

Поставивши чимало питань, які залишаються актуальними досі, філософія Франкфуртської школи незримо залишається присутньою і у сучасних філософських дискусіях. М.Горкхаймер, Т.Адорно, Г.Маркузе, які прагнули поєднати діалектичну філософію з аналізом суспільних відносин і реалій, зробили все для того, щоб “виховати” критичну, нонконформістську свідомість, яка б могла реально подивитись на той стан, в якому виявилось сучасне суспільство, піддати ретельному аналізу і конструктивній критиці той порядок речей, який домінує в наявній соціальній системі. Критичне мислення, критичне сприйняття світу (за Т.Адорно) повинно зруйнувати стереотипи тієї свідомості, яка домінувала до сих пір, тим самим виявити неістинність всього того, що відбувається в теперішньому, а це, в свою чергу, підштовхне людину до пошуку шляхів звільнення від тієї реальності, яка насильно була нав’язана кожному з нас існуючою владою. Це звільнення від тотального контролю влади призведе до радикальної зміни існуючого порядку, до якісно іншого порядку речей з “новою” конструктивною свідомістю.

Франкфуртська школа, яка ставила під сумнів ідеї Просвітництва, все ж зберегла ідеал гуманістичного суспільства, яке в своїй основі передбачало максимальну долученість людини до культури, духовний розвиток людської особистості, завдяки чому людина б мала змогу зберегти людське в людині, відповідно, проблема відчуження була б знята, бо прилученість до вічних, так званих традиційних, цінностей виключає будь-яке відчуження чи то відчуження свідомості, чи то соціальне відчуження. Сьогодні на порядку денному головним завданням філософії і має бути пошук шляхів виходу з цієї психологічної, аксіологічної, духовної кризи, в яку потрапив наш сучасник. І хочеться вірити, що наша західноєвропейська культура, не дивлячись на песимістичні настрої, все-таки знайде оптимальний варіант для свого подальшого розвитку.

Література

1. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе ; [пер. с англ. А. А. Юдин]. — М. : АСТ: Ермак, 2003. — 331 с. — (Философия. Психология).

2. Сидорина Т.Ю. Философия кризиса: Учебное пособие / Т.Ю. Сидорина. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 456с.

3. Турчин В. Слабость Запада / В. Турчин. – Режим доступа : http://orel.rsl.ru/nettext/russian/turchin/turch_str/str19.htm. – Назва з екрану.

4. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно. – М. – СПб. : Медиум : Ювента, 1997.

5. Хинтибидзе Ц., Горозия В. Маркузеанская критика западной цивилизации / Ц.Хинтибидзе, В. Горозия // Человек. Государство. Глобализация : Сборник философских статей. Вып. 3, 2005. – С. 279 – 295.

Галушак Марьяна. Франкфуртская школа о западноевропейской культуре. В статье рассматривается вопрос социального отчуждения в современной западноевропейской цивилизации. Взяв за основу социально-философскую концепцию Франкфуртской школы, мы имеем возможность увидеть в полном объеме схему возникновения этого отчуждения, его влияние и последствия этого влияния на сознание человека и формирование его личности.

Ключевые слова: культура, цивилизация, отчуждение, аксиологический кризис, сознание.

Halushchak Maryana. Frankfurt School about western European culture. In the article the issue of social estrangement in the modern western European culture has been revealed. Having taken as the basis the Frankfurt School conception, we are able to see in full range the scheme of the estrangement outbreak, its influence and the results of its influence on person's consciousness and personality's formation.

Key words: culture, civilization, estrangement, axiological crisis, consciousness.